

על פרשת דרכים: חמאס והמשבר בציר 'ההתנגדות'

ד"ר הראל חורב

"יבוא יום והארגונים הפלסטינים יודו בינם לבין עצמם בעובדה שאף אחד לא סייע להם כפי שסייעה להם ממשלתו של בשאר אל-אסד". את הדברים הללו אמר חסן נצראללה במהלך נאומו ביום חמישי האחרון בו התייחס לתגובת חזבאללה לתקיפות המיוחדות לישראל בשטחה של סוריה. האזכור האגבי של הפלסטינים הכיל למעשה רמז עבה ומתריס כלפי חמאס וחשף טח נוסף מן המשבר ביחסי הגורמים שעד לא מכבר ראו עצמם כחלק מציר אחד, 'ציר ההתנגדות' (מְחֹר אל-מקאומה). המשבר בציר 'ההתנגדות' הוא תוצאה ישירה של האביב הערבי, אך גם של תהליכים אזוריים שקדמו לטלטלה. הוא מחדד את קווי הפיצול השיעי-סוני כמגמה מרכזית ונראה כפתח מסתמן לשינוי עמוק, הן של המערכים הגאופוליטיים באזור והן של דפוסי הפעולה של שחקניות בציר ובראשן חמאס.

בשני העשורים האחרונים התגבשה 'ההתנגדות' כציר פוליטי וצבאי שכלל שחקניות מדינתיות כאיראן וסוריה, לצד שחקניות לא-מדינתיות ובראשן חזבאללה, חמאס והג'יהאד האסלאמי. ציר 'ההתנגדות' מעולם לא ביטא הומוגניות אתנית, דתית ואפילו לא אידיאולוגית. עם זאת הוא התגבש כמסגרת זהות וכברית מובחנת, הן בהגדרה העצמית של חברותיו, והן באופן בו נתפש מבחוץ. 'ההתנגדות' זוהתה כשוחרת הקמתו של סדר המבוסס על האסלאם הפוליטי, כיריבה של המשטרים הערביים הפרו-מערביים, וכחזית חסרת פשרות מול ישראל (סוריה הינה חריגה מכמה בחינות, ובמיוחד בנוגע לחזון הקמת סדר מדיני אסלאמי שאיננו מאפיין אותה). לצד מטרות כלליות אלו היא הכילה גם ממדים אופרטיביים שהתבטאו בתפישת מאבק ובתורת לחימה א-סימטרית שנגזרה ממנה, בקשרי מימון, אימון וחימוש שהתבצעו בחסות איראן ובשותפותה החשובה של סוריה (מילשטיין 2009).

חמאס הקפידה תמיד לשמר מידה מסוימת של עצמאות, למרות הזדהותה עם ציר 'ההתנגדות' ועם תפישת המאבק הייחודית שלו. ואולם מזה כשנה וחצי היא הולכת ומתרחקת משותפותיה בציר 'ההתנגדות' בשל שלוש התפתחויות עיקריות. המרכזית שבהן היא מלחמת האזרחים בסוריה שחייבה את התנועה להכריע בין שתי אופציות. הראשונה היא הפניית עורף למשטר הסורי כמרבית מדינות העולם הערבי, וכמו תנועות-הבת של האחים המוסלמים בפרט (שהפגנותיהם נגד ישראל על רקע ההפצה בסוריה מצביעות על כך שהעוינות כלפיה עודנה גוברת

גם על השנאה לבשאר). האופציה השנייה היא שימור אחדות-השורה עם שאר חברות הציר התומכות בבשאר, להלכה ולמעשה. בשנה הראשונה למשבר עוד ניסתה חמאס למצוא שביל ביניים. דובריה אומנם סרבו להביע תמיכה במשטר הסורי ואף רמזו על חוסר שביעות רצונם ממהלכיו, אך נמנעו ככל שיכלו מהצגת עמדות פומביות ואף דיכאו ניסיונות להפגין נגדו ברצועת עזה. אלא שעוצמת המשבר המתמשך גררה ביקורת חריפה על חמאס ובסופו של דבר נאלצה לאמץ עמדה פומבית ברורה נגד סוריה שמחירה לא איחד להגיע. איראן הפחיתה, אם לא הפסיקה לחלוטין, את תמיכתה הכלכלית בחמאס. באוגוסט 2012 כבר הודה מוסא אבו מרזוק, סגנו של ח'אלד משעל, ראש הלשכה המדינית של חמאס, כי יחסי התנועה עם איראן אכן מצויים בשפל על רקע הסוגיה הסורית. המשטר הסורי מצדו פתח בשורת התנכלויות לנציגי חמאס שכללו את מעצר בתו של משעל והשפלות אחרות, והסתיימו בסגירת משרדי התנועה ונטישת מנהיגיה את דמשק בנובמבר.

התהליך השני שדחף את חמאס להתרחקות מציר 'ההתנגדות' נעוץ בתופעה ממושכת ורחבה יותר מהמשבר בסוריה. מדובר בעלייתן של ממשלות המונהגות בידי תנועות המזוהות בצורה כזו או אחרת עם האחים המוסלמים. מי שירצה יכול לסמן את ראשיתו של התהליך כבר ב-2002 עם עלייתה לשלטון בטורקיה של מפלגת AKP. מנהיגה, רג'יפ טאיפ ארדואן, מעולם לא הסתיר את הזדהותו עם האחים המוסלמים, ובכלל זה גם עם חמאס לגביה הצהיר כי הוא רואה בה תנועה-אחות. עם זאת, טלטלת האביב הערבי היא שהיוותה את קו פרשת המים עם עלייתם לשלטון של 'האחים' במצרים ובתוניסיה ולהתחזקותם במדינות אחרות כירדן. אל המחנה המסתמן הזה הצטרפה בשנתיים האחרונות גם קטר שעד לטלטלה נחשבה לאוהדת של ציר 'ההתנגדות' שתרמה תרומה מיוחדת לפופולאריות שלו באמצעות שידוריה האוהדים של אל-ג'זירה. גם קטר התמהמהה להתנתק תדמיתית מ'ההתנגדות' – שבין היתר, עלתה לאל-ג'זירה בנטישת קהלי צופים שעד היום טרם שבו אליה – אך כמו חמאס נאלצה גם היא לשנות את מדיניותה כלפי הציר שהפך למשוקף בשדרות רחבות בעולם הערבי. אף שלא מדובר עדיין במחנה בשל ומגובש, עשויה התפתחות זו להוות בסיס להיערכות גאופוליטית חדשה. את סימניה ניתן לזהות, בין היתר, במעורבותן של טורקיה, קטר ומצרים (שלא נעדר ממנה ממד בולט של תחרות בינן לבין עצמן) למען רצועת עזה עוד לפני 'עמוד ענן', ובאופן בולט במהלכו. שיתוף הפעולה בין המדינות ניכר גם במישור ההצהרתי והדיפלומטי שהסוגיה הסורית מהווה לו אבן שואבת מרכזית.

התהוות מחנה מדינות אסלאמיות שכזה עשויה לספק לחמאס את התמיכה המדינית והכלכלית שהיא מפסידה בהתרחקותה מציר 'ההתנגדות'. ראייה לכך ניתן למצוא בסיוע בסך 400 מיליון דולר המוזרם לרצועה מאז הכריז על הענקתו האמיר הקטרי, אל-ת'אני, במהלך ביקורו שם באוקטובר האחרון, ערב מבצע 'עמוד ענן' (צורף 2012). מבחינה מדינית יכולה חמאס למצוא יתרונות ברורים אף יותר בכל הנוגע להפעלת מנופי לחץ על ישראל. המשבר הטורקי-ישראלי בן שלוש השנים והתערבותה היעילה של מצרים לסיום 'עמוד ענן', סיפקו לחמאס רווחים מדיניים שהיו מורגשים יותר מכל תמיכה שיכלו להציע בעניין זה השותפות לציר 'ההתנגדות'. ואומנם, חרף הרטוריקה מצד חזבאללה שהמשיכה להציג במהלך 'עמוד ענן' את חמאס כשותפה ל'התנגדות', הפגינה חמאס ריחוק וכיוונה את עיקר הפעילות המדינית שלה למדינות הסוניות ולמצרים בפרט. ייתכן שגם ביקורו הנוכחי ברצועת עזה של המנהיג הרוחני של 'האחים', שיח'

יוסף אל-קרדאוי שנודע בהתנגדותו החריפה לחזבאללה ואיראן, מבטא את רצון חמאס להתקרב למעגלים רחבים יותר של תנועת האם שלה על חשבון התרחקות מ'ההתנגדות'.

ההתפתחות השלישית המרחיקה את חמאס מ'ההתנגדות' קשורה בתהליך ההתמסדות שהיא חווה מזה מספר שנים. הכנותיה של התנועה להשתלטות על רצועת עזה ביוני 2007 הביאה לשינויים פנימיים משמעותיים בה עוד לפני שביצעה זאת הלכה למעשה. החשוב שבהם התבצע במבנה הזרוע הצבאית שלה. לצד דפוסי הפעולה של גרילה וטרור, האופייניים לארגוני 'ההתנגדות', אימצה גם סממנים צבאיים קונבנציונאליים. אלו כללו פיתוח של המערך הרקטי כזרוע אסטרטגית בהתמודדות עם ישראל, הקמת מערך ביטחון פנים מפותח, ובניית מערכי פיקוד ושליטה משופרים. ההשתלטות על הרצועה הפכה את חמאס, כמו חזבאללה אחריה, לריבונית מדינתית-למחצה שנכסיה רבו, וכך גם אילוציה. אחד החשובים שבהם הוא טיפוח הקשר עם מצרים שגובלת ברצועה ומשמשת לה עורך כלכלי (בעיקר באמצעות המנהרות) לוגיסטי ופוליטי קריטי בשגרה, ובעיקר על רקע ההתמודדות עם ישראל. כל עוד נשלטה מצרים על ידי מובארכ שגילה יחס עוין כלפי חמאס, לא היווה טיפוח שכזה שיקול כבד משקל בהקשר המדיני. אולם עליית 'האחים' במצרים שיפרה את הסיכוי של חמאס להיעזר ולהיבנות מקשר מועיל עם קהיר שבתנאים הנוכחיים מחייב אותה להתרחקות מציר 'ההתנגדות'. ואומנם, ההבדלים בעניין זה בין חמאס לבין הג'יהאד האסלאמי ניכרים. 'הג'יהאד', שאיננו שואף להתמסדות וממילא איננו מחויב לשיקולים מדינתיים, מעדיף לעת עתה לשמר את מאפייניו כארגון אוונגארד, והדבר מתבטא גם בהזיקה ההדוקה שהוא ממשיך לשמר לציר 'התנגדות' בכלל, ולאיראן בפרט.

חרף כל הנאמר כאן, התפתחות היחסים עם התנועה האחות בקהיר מראה לעת עתה כי חמאס איננה יכולה לצפות לתמיכה מצרית ללא סייג בפעולותיה, וזה כולל את התנהלותה נוכח ישראל ונוכח ארגוני הג'יהאד העולמי הפועלים ברצועה. התיאום הביטחוני הגלוי בין מצרים לבין ישראל בחודשים האחרונים, לצד פעולות מצריות כגון הצפת מנהרות ההברחה לרצועה בביוב, מבהירים לחמאס כי היא נדרשת להפגנת אחריות ולמדיניות שונה מבעבר. לצד הפעלת מנופים אלו נשמעים גם קולות מתוך המשטר המצרי, בעיקר מאז 'עמוד ענן', הקוראים לחמאס למתן משמעותית את הממד הצבאי של מאבקה בישראל ולאמץ אסטרטגיה הנשענת על ערוצים מדיניים שתועיל לה יותר. ואומנם עמידתה העקבית של חמאס במחצית השנה האחרונה בהסכם הרגיעה שהושג, מאוששת את דבקתה בריסון כאמצעי לשימור שלטונה.

יש להדגיש כי רוב המגמות שצוינו לעיל טרם הבשילו, גם אם ניתן לזהותן. כדי שמגמת ההיפרדות של חמאס מציר 'ההתנגדות' תהיה מובהקת יותר היא צריכה להיות בטוחה שרווחיה בפניה לערוץ המדיני ולמקורות תמיכה אלטרנטיביים יהיו ברורים. גם אז, אין הכרח שתהיה זו דרך ללא חזרה וללא דרכי ביניים. השיח הפנימי בחמאס עודנו מייצג התלבטות בין שתי גישות. האחת, שמצדדיה הם ח'אלד משעל (שהתייחס לנושא במסמך אפולוגטי ארוך שפורסם לאחרונה בבירות) ואישים נוספים בהנהגת החוץ והפנים, דוגלת בצורך להיענות לתכתיבי המציאות. כלומר, הפניית המאבק בישראל לכוון עממי ומניעת התנגדות מזויינת, באופן העולה בקנה אחד עם תפיסת השלטון החדש בקהיר. הגישה השנייה, מיוצגת ע"י מנהיגים בולטים ברצועה כגון מחמוד אל-זהאר, ח'ליל חיא, ואסמאעיל הניה שהיו רוצים לשמר את הקשר עם איראן. לעת עתה נראה כי משקלו של הזרם הראשון גדול יותר. עם זאת, ולמרות התרחקותה של חמאס, אין מניעה שאיראן תנסה מצדה

לקיים עמה יחסים סבירים שיכללו גם תמיכה צבאית וכלכלית כזו או אחרת. כל זאת בלבד שטהראן תעריך שהדבר ישרת את ענייניה. איראן וחמאס עדיין חולקות, כל אחת מסיבותיה, את האינטרס שחמאס תחזיק בנשק מתקדם המאיים על ישראל. איראן זקוקה גם לחמאס כדי להמשיך ולתמוך בג'האד האסלאמי, כיום הכוח השני בעוצמתו ברצועת עזה וסוכן מרכזי שלה, וממילא מהווה המציאות הזו מקור למתח פנימי ברצועה. ללא רצונה הטוב של חמאס, שגם כך זוכה לביקורת רבה מצד הכוחות האחרים ברצועה המרוסנים על ידה, עלול 'הג'האד' להיחלש צבאית וכלכלית (ושליטת חמאס במנהרות היא סוגיית מפתח בעניין זה).

התרחקות חמאס מהווה ללא ספק אובדן של נכס חשוב מבחינת ציר 'ההתנגדות' והיא מתווספת לפגיעה הקשה בפופולאריות של הציר ברחוב הערבי על רקע תמיכתו במשטר הסורי. אחד מנכסיו העיקריים של הציר עד למשבר היה הדימוי הפאן-אסלאמי שלו שטשטש את זיהויו הדתי והאתני כשחיבר, לכאורה, שיעים עם סונים ופרסים עם ערבים. הברית הזו זכתה תמיד לגינויים מצד זרמים שזוהו עם הסלפים והג'האד העולמי, כמו גם מצד בעלי עניין אחרים כאחים המוסלמים בסוריה. אולם, היא הקלה על היכולת של חברות הציר לזכות באהדת קהלים רחבים ברחוב הערבי. מרגע שחמאס כתנועה פלסטינית וסונית החלה להתרחק מן הציר, מתחזקים שלא בטובתו צבעיו השיעיים הבולטים. אלו מחדדים את המתח הבין-עדתי שהוא אחת המגמות המתעצמות באזור עוד לפני שפרץ האביב הערבי, ומשתלבים כביטוי נוסף ל'סיסה' השיעי' עליו הצביעו בדאגה מנהיגים ערביים כבר לפני כעשור. כל אלו אינן בשורות טובות לאיראן כנותנת החסות המרכזית לציר. לא רק התמוטטותה של סוריה צריכה להדאיגה, אלא גם היחלשותו של הציר המשמש כזרועה הארוכה ולמעשה העיקרית באזור.